

Sl. 1. Pogled na područje buduće akumulacije »Grančarevo« sa selima Panik, Čepelica i Miruše koja će jezero potopiti.

IVO BOJANOVSKI

I

ARHEOLOŠKI SPOMENICI

Skraćenice češće citiranih djela i publikacija:

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

W M = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien

PWRE = Pauly — Wissowa Real — Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

Arh. leks = V. Radimsky, Arheološki leksikon (čuva se u rukopisu u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine u Sarajevu).

*

Ovaj siromašni ali pitoreskni dio starog Huma (drevna Trebunija, Travunija) u prošlosti nije izazivao veću pažnju arheologa. Podaci koje smo o ovom, spomenicima bogatom, području našli u naučnoj literaturi dosta su oskudni i odnose se uglavnom na prehistorijske nalaze: gradine i grobne humke od nasutog kamena (dalje u tekstu tumuli).

Radimsky je samo u bilećkom kraju »sam vidio i nabrojio do 2.000 tumula«¹. Ispitan je vrlo malen broj tumula. Godine 1879. prekopao je Ho-

ernes u Moskom (na putu Trebinje—Bileća) jednu od ovih grobnih gomila². Uz mrtvace nađeni su kao prilozi predmeti halštatske kulture. Po jedna gomila još je ispitana u Bjelanima, Divinu, Bijeloj Rudini i Krtnju, dvije u Plani, a četiri u Moskom, dakle nijedna sa područja buduće akumulacije³. Bogatstvom grobnih priloga naročito se ističe velika gomila iz V stoljeća stare ere u Plani kraj Bileće iz koje potiču dvije poznate bronzane kacige, dvanaest kopalja, srebrni nakit, više fibula i dvadeset pet komada ukosnica tipova poznatih sa Glasinca^{3a}. U svakoj od ovih humki bilo je redovito sahranjeno po više mrtvaca, a prilozi su po Radimskom srodni glasincačkoj kulturi i pripadaju halštatskoj periodu⁴. Ova su ispitivanja, na žalost, većinom vršena od nestručnjaka, jer je Radimsky podatke dobivao od nekog činovnika austro-ugarske administracije u

² Hoernes, W. Ak. 1881, str. 814. Upor. Radimsky: Arheološki leksikon s. v. Mosko (u rukopisu)

³ V. Radimsky, o. c, str. 93—103 = W M IV, str. 33—37.

^{3a} Truhelka, Bogati prehistorički nalaz iz jedne grobnice u Plani, GZM 1901, str. 1—13.

⁴ Radimsky, o. c.

¹ V. Radimsky: Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini, GZM 1894, str. 93—103 = W M, IV str. 33—37.

Bileći (vjerojatno od Vinka Havelke, šumara u Bileći). Dr Ćiro Truhelka, koji je istraživao tumule sa područja Daorsa, oko Neuma i Stoca u južnoj Hercegovini, došao je za ovo susjedno područje do drugačijih zaključaka. On misli da tumule u ovom kraju treba smatrati mnogo drevnijim od glasinačkih⁵. Tako je problem kulturne pripadnosti tumula u Hercegovini ostao do danas neriješen.

Već je Radimsky istakao potrebu sistematskog izučavanja mnogobrojnih tumula u ovom kraju⁶. Od tada je prošlo gotovo 70 godina, a da niko od arheologa nije posvetio veću pažnju arheološkim spomenicima kulture iz ovog kraja, osim što su stručnjaci Zemaljskog muzeja iz Sarajeva (profesor Sergejevski, dr Irma Čremošnik, kustos Paškvalin Veljko i Kučan Anto) 1957. ispitivali rimske, a djelomično i srednjovjekovne spomenike. Osim toga ispitivao je prof. Sergejevski u ovom kraju trasu rimske ceste. Međutim, rezultati ovih ispitivanja još nisu objavljeni.

Prvo sistematsko arheološko rekognosciranje (ali u okvirima buduće akumulacije) izvršeno je tek ovom prilikom, pa se rezultati ovog rekognosciranja ovdje iznose prvi put. U ovom referatu prikazani su samo oni spomenici koje gubimo potapanjem u jezeru. Referat je sačinjen na osnovu izvještaja ekipe arheologa koju su sačinjavali prof. M. Vego, dr I. Čremošnik, B. Čović, Lj. Kojić, V. Atanacković i potpisani.

Srednjovjekovne nekropole ispitao je i stećke evidentirao Šefik Bešliagić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH u Sarajevu.

*

Rijeka Trebišnjica izvire pod samom Bilećom i do Lastve teče u pravcu juga. Od sela Čepelice, gdje sa desne strane prima istoimenu kratku rijeku, do Panika Trebišnjica je formirala oko 3 km široku ali krševitu dolinu, (koja će biti potopljena) u kojoj se smjestilo nekoliko sela u Mirušama (na njenoj lijevoj obali), dok se na desnoj strani rijeke nalaze sela Čepelica, Orah, i Panik sa Dobrićevom (v. Topografsku skicu uz tekst Bešliagića).

⁵ Ć. Truhelka: Opaske o megalitskim grobovima hercegovačkim, GZM 1893, str. 231—234.

⁶ o. c, str. 103, Isp. i članak Z. Marića: Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM 1959, str. 87.

Od manastira Dobrićeva do Grančareva, a pored manastira Kosijerevo, rijeka se probija kroz usku klisuru. Kod Lastve Trebišnjica skreće u luku prema zapadu i, protičući kroz trebinjsko polje, uglavnom teče u tom pravcu sve do poniranja u Popovu polju. Kod Lastve i Arslanagića Mosta rijeka je također formirala manja proširenja koja će potopiti drugi akumulacioni bazen brane »Gorica« sa kotom uspora 292 m. Apsolutna visina terena spušta se od cca 400 m kod Bileća do cca 250 kod Trebinja. Grada tla izrazito je kraška sa svim pojavama karakterističnim za krš.

Ova uska a duga dolina bila je naseljena od najstarijih vremena. Već u mlađem paleolitu i u neolitu čovjek je živio u Crvenoj stijeni kraj Petrovića iznad Kosijereva⁷. Neolitskih naselja u samoj dolini Trebišnjice ipak nije dosad nađeno, iako su postojali svi uvjeti da se život ovdje razvije već u neolitu. Zato su brojni spomenici metalnog doba (gradine, tumuli, naselja) koji pripadaju Ilirima. U predrimsko doba ovo područje pripadalo je plemenu Plereja (Strabon VII, 5, 7) kojih je prošlost usko povezana sa Ardijejcima (Vardaei), u čiji su plemenski savez ulazili i Plereji (Pleraei). Rimljani su ih prvi put pokorili 168. g. stare ere, a konačno 135. g. (Appian. Ill. 16). Kasnije su Rimljani preko njihovog teritorija sagradili cestu koja je iz Salone preko Narone vodila u Skodru⁸. Autohtoni epihorski elemenat zadržao se ovdje i u rimsko doba. U Paniku se tada razvilo jedno veće rimsko naselje. U srednjem vijeku ovaj su kraj naselili Slaveni, ali iz tog vremena imamo vrlo malo vijesti. Tu se formirala naša srednjovjekovna oblast Trebunija (Travunija), za koju car Konstantin Porfirogenet (polovinom X stoljeća) kaže da njeni vladari uvijek bijahu podložni vladaru Srbije⁹. Kasnije je Travunija uglavnom dijelila sudbinu Huma. Godine 1376. pripojio ju je Tvrtko I Bosni. Od tada je dolina Trebišnjice sastavni dio Bosne i Hercegovine. Manji dio oko Kosijereva pripada NR Crnoj Gori.

⁷ A. Benac, Crvena Stijena — 1955, GZM 1957, str. 19—50 i Mitja Brodar, Crvena Stijena — 1955, GZM 1957, str. 51—55; dr. A. Benac-M. Brodar, Crvena Stijena — 1956, GZM 1958, str. 21—64.

⁸ P. W. R. E. XXI, 1, 226—233. s. v. Pleraei.

⁹ Odabrani izvori za srpsku istoriju, Beograd 1921. str. 62—69.

I

PREHISTORIJSKA NALAZIŠTA

Najviše tragova drevnog života sačuvalo se na prostoru buduće akumulacije Grančarevo. Samo na ovom području konstantovani su prehistorijski tumuli na 18 mjesta. Jedna velika nekropola tumula leži uz cestu Panik—Dobrićevo, gdje ukupan broj tumula iznosi preko 25, a dimenzije im se kreću između 8 i 15 m dijametra i 0,50 do 1,20 m visine. Uz seoski put za Orah također se nalazi jedna manja nekropola. U selu Orah evidentirano je 5 većih tumula (sl. 2). Ošobito velik broj tumula ima na području sela Čepelice, među njima nekoliko tumula velikih dimenzija (oko 30 m prečnika i preko 3 m visine). Znatan broj tumula leži u području Miruša: kod mosta na Mistihalju (sl. 3), kod zaseoka Mišeljići, kod kuća Mujačića, kod crkve sv. Đurđa, kod zaseoka Komnenića, u Pribojni itd. Ukupno je konstatovano preko 150 tumula, ali će im broj biti i preko 200. Na nekim od ovih tumula nađeni su i fragmenti prehistorijske keramike.

Pored brojnih prehistorijskih nekropola na području buduće akumulacije konstatovano je i više naselja u suhozidu. Radi se o čitavim građevinskim kompleksima čija je osnovna karakteristika zidanje bez upotrebe maltera. U nekim od ovih »omedina« u suhozidu mogu se uočiti i obrisi i dimenzije pojedinih nastambi. Uz neke od ovih nastambi evidentirani su i obrambeni zidovi od većeg kamenja, također u suhozidu. Ova naselja nisu dosad proučena i u naučnoj literaturi obrađena. O njima je pisao Jefto Dedijer¹⁰, koji smatra da su to tragovi starih naselja, a najčešće se nalaze u niskim i ravnim kotlinama Bilećkih rudina. Dedijer dalje navodi da se uz ova stara selišta »uvijek vidi malen, ravan dio zemljišta, a na obližnjim glavicama i brežuljcima redovno gomile«. Za mnoga od ovih selišta zna se ko je u njima živio, »a za većinu se kaže da su u njima živjeli Grci, od kojih su ostala i »grčka groblja«¹¹. Dedijer još dodaje da se od ovih selišta razlikuju sela koja su opustjela za turskog vremena. Čini se da slične suhozidine spominje u ovom kraju i dr. Benac u napisu o nalazu bakarne sjekire iz Kapove jame (Ljubomir kod Trebinja)¹². Narod ova naselja naziva »omedine«. One svakako predstavljaju stambenu arhitekturu. Prostiru se na većem prostoru (npr. u Pribojni na površini od cca 7 ha), a ponekad su eliptičnog oblika, dok im debljina suhozida iznosi 1,5 do 1,9 m. Na nekim od ovih urušenih naselja,

zidanih u suhozidu, konstatovana je i rimska krovna opeka. To i redovita blizina prehistorijskih tumula upućivali bi na njihovu veću starinu, te vjerovatno bar dijelom potiču još iz ilirskog doba. Na to bi ukazivala i struktura ovih »kiklopskih« zidova bez maltera¹³. Međutim, nije isključeno da se tradicija ovakvih naselja u suhozidu u ovom kamenitom području održala veoma dugo, sve do srednjeg vijeka¹⁴, te možda ova naselja imaju neku vezu i sa srednjovjekovnim nekropolama, kojima je ovaj kraj dosta bogat. Tako je na primjer, uz jedno ovakvo naselje u Čepelici (na padini Rogošine) evidentiran i kamenolom sa gotovim stećcima. (Današnje stanovništvo ovih krajeva ne zna ništa o tome kome su ova naselja pripadala, ali moramo računati da je ovdje tradicija prekinuta, jer se današnje stanovništvo doselilo tek u tursko doba, većinom iz Crne Gore)¹⁵.

Neosporno je da ove suhozidine u naučnom smislu predstavljaju veliku vrijednost. Ukoliko se radi o ilirskim nastambama (a to se može utvrditi samo iskopavanjem), to bi bile prve poznate nam ilirske kuće koje su još djelomično bile naseljene i u rimsko doba. Ilirska naselja iz rimskog doba dosad su ostala gotovo nepoznata, pa bi istraživanja ovih suhozidina mnogo doprinijela osvjetljavanju toga problema.

Situacija je potpuno ista, ukoliko se radi o srednjovjekovnim naseljima. Zbog toga se ovo otkriće mora smatrati jednim od najznačajnijih

¹³ Dedijer spominje u Ljubomiru i omedine »krečom zidane i sa po kojim komadom crijepa«, o. c, str. 817.

¹⁴ Dr Irma Čremošnik iskopala je u Paniku srednjovjekovnu zgradu sa slavenskom keramikom iz IX—XI v. građenu u suhozidu. Citirano prema izvještaju.

¹⁵ J. Dedijer, o. c, str. 785—789 govoreći o porijeklu stanovništva u Bilećkim rudinama, navodi da na 20 (12,7%) porodica starinaca dolazi u Rudinama 136 (87,3%) doseljeničkih porodica. Doseljenici iz Crne Gore čine polovinu svega stanovništva.

Sl. 2. Tumulus (vidi se između stabala) u selu Orah.

¹⁰ Jefto Dedijer: Bilećske Rudine, u Etnografskom zborniku Srpske Kralj. Akad., knj. V, str. 767—769. Cf. i str. 799, 805, 812, 817, 823, 831, 836, itd.

¹¹ Ibidem.

¹² GZM 1954, str. 168. Tu se kaže da iznad Kapove jame »stoji čitav niz prehistorijskih gromila od nasutog kamena i do njih zidine ozidane bez upotrebe maltera«. Značajno je da i ovdje suhozid prate tumuli.

na ovom terenu, pa nam se nameće imperativna potreba da se prije potapanja bazena »Grančarevo« pristupi dobro organizovanim ispitivanjima i djelomičnim iskopavanjima, ne samo ovih omeđina, nego i mnogobrojnih prethistorijskih tumula koji se redovito nalaze u njihovoj blizini. U ovakvo kompleksno istraživanje trebalo bi još uključiti i antičke i srednjovjekovne objekte, jer se ovdje veoma dugo gradilo na autohtonoj tradiciji.

Suhozidna naselja utvrđena su ovom prilikom na 11 mjesta:

- 1) u Čepelici, na padini Rogošine, na tzv. Ružić, Ljubić i Grdenović-njivama¹⁶;
- 2) na pristranku Rogošine između sela Oraha i Čepelice, oko 1 km zapadno od Grdenović-njiva;
- 3) u Paniku, na obronku Glavičine (kota 382) gdje je navodno nađen i kameni žrvanj;
- 4) u Mirušama, u zaseoku Priboj na, sa fragmentima rimskih tegula i obrambenim zidom;
- 5) u Mirušama, u Gornjem Selu, u neposrednoj blizini rimskog objekta »Saračevine«. Zaselak se zove Podgradina;

¹⁶ Dedijer za ove omeđine kaže: »Pored svake omeđine ima velik komad ravna iskrčena zemljišta, na kome ni danas ne raste šuma. Na višim vrhuncima blizu ovih omeđina vide se karakteristične gomile, a negdje i grobnice«, o. c, str. 831.

6) u Mirušama, u blizini crkve sv. Đurđa, kraj Kolanjevića, također u blizini rimskih nalazišta¹⁷;

7) u Mirušama, u zaseoku Kočarići, na njivama N. Dedijera, sa fragmentom tegule;

8) u Mirušama«, u zaseoku Mišeljići, na lokalitetu »Jorgovan«, u neposrednoj blizini tumula;

9) u Mirušama, na lokalitetu Crvene njive, ispod Mišeljića, sa obrambenim zidom;

10) u Mirušama, na lokalitetu »Cvilini« kod Potkrša i

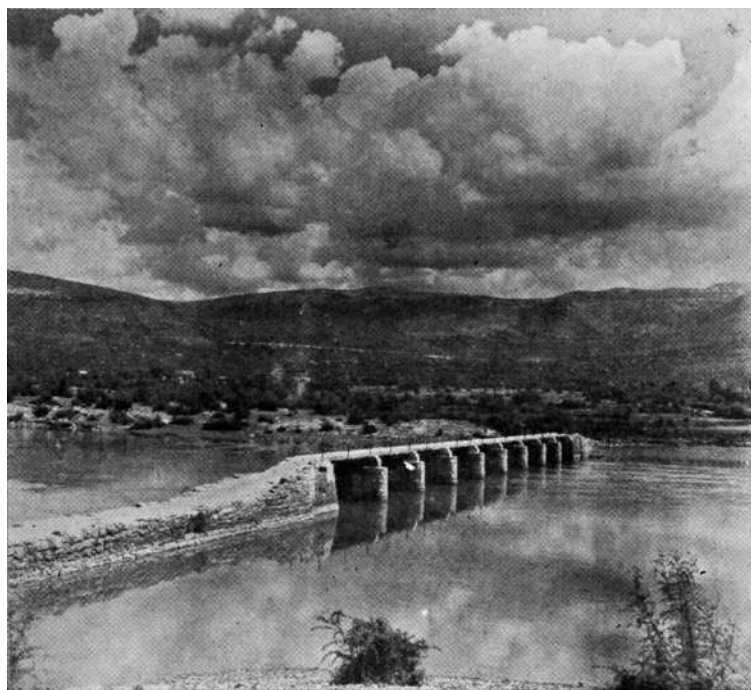
11) u Mirušama, u zaseoku Aleksići na lokalitetu »Selišta«.

Na području akumulacionog bazena »Gorica«, sa kotom potapanja 295 m — oko Lastve i Arslanagića Mosta — vrlo je malen broj neposredno ugroženih prethistorijskih objekata, koji su evidentirani, pa ovdje intervencija nije potrebna. Ugrožena su samo dva tumula, dok lok. Brezine (u Ušću) sa obiljem ilirske keramike ostaje iznad nivoa buduće akumulacije.

U kanjonu Trebišnjice, između Dobrićeva i Grančareva, nisu konstatovani nikakvi prethistorijski objekti. Pregledana je i trasa cjevovoda u Mokrom polju južno od Trebinja. Ni na ovom terenu nisu evidentirani tragovi prethistorijskog života.

¹⁷ Ovdje je suhozid zabilježio i Radimsky, Arh. leks. s. v. Kolanjevići (u rukopisu).

Sl. 3. Tumulus kraj mosta na Mistihalju (lijevo uz sam most). U pozadini Miruše, koje dolaze po vodu.

II ANTIČKI OBJEKTI

U odnosu na prehistorijske, rimski su nalazi dosad bili prilično oskudni, jer sistematskog ispitivanja ovog kraja ranije nije bilo, Dr Patsch je iz Dobrićeva objavio nadgrobni natpis sa epihorskim imenima: AELIA... ZGRADA... ZANATIS et TATTA¹⁸. Gentilicij AELIA (koji dolazi i na natpisu iz Grabovice kraj Nevesinja), svjedoci da se u ovom kraju Hercegovine rimsko građansko pravo zajedno sa ostalim rimskim institucijama i običajima proširila već u II stoljeću nove ere — u doba Hadrijana ili Antonina Pija¹⁹.

Već je Radimsky po »mnoštvu razbacanih rimskih zidina i žljebastih krovnih opeka« zaključio da je u Paniku bilo jedno veće rimsko naselje²⁰. Dalje je zabilježio da se u Mirušama kod ruševine sv. Đorđa također nađe rimskih krovnih opeka²¹. Da je i u rimsko doba dolina Trebišnjice bila dosta dobro naseljena, pokazala su i naprijed spomenuta ispitivanja stručnjaka Zemaljskog muzeja u Sarajevu²². Najbrojniji tragovi antike nalaze se također na području akumulacije »Grančarevo«, ali ih ima duž cijele rijeke, od Bileće do Trebinja.

Što se tiče spomenika iz rimskog doba, ovdje moramo računati sa činjenicom da je »način života koji obično nazivamo preistorijski ostao kod domaćeg stočarskog stanovništva... nepromijenjen (i) za vrijeme rimske vladavine«²³. Rimski su naselja vjerovatno bila samo pored komunikacija, kao što je ono u Paniku, dok su »domaća tradicija i snaga epihorijskog elementa sačuvali stari način izgradnje naselja i stanova koji se više-manje zadržao kroz cijelo vrijeme rimske vladavine«²⁴. Pored već odranije poznatih lokali-

teta, rimski su ostaci ovom prilikom utvrđeni još i na njivama »Saračevine« u Podgradini, (Gornje Selo u Mirušama.) Naslage tegula i pečene zemlje na lokalitetu »Vrh« u Kolanjevićima (Miruše) indiciraju rimsku ciglanu (figlina)²⁵. Tragove rimskih zgrada ekipa je našla i na njivama zvanim Arapuše u Lastvi (cigla i keramika), na njivama »Krstac« u Ušću i u Crnačama blizu Petrova manastira u Čičevu, gdje je Čorović već ranije ispitivao jednu zgradu rimskog naselja²⁶. Osim objekata u Paniku, većinom su to, vjerovatno, ostaci manjih seoskih gazdinstava iz rimskog doba (tzv. villae rusticae).

U Gorici, ispod srednjovjekovnog grada Mićevca, uz samu obalu Trebišnjice, nađeni su na njivi fragmenti rimske keramike i komadić terrae sigillatae. Ovaj materijal vjerovatno je erodiran sa k. 315 (Mićevac), gdje se na prehistorijskoj gradini razvio neki rimski kastel na putu prema Bileći, odnosno Nikšiću.

Probna iskopavanja u Paniku, koja je vodila dr I. Čremošnik, potvrdila su naučnu opravdanost iskopavanja ovog rimskog naselja. »Način gradnje zidova ovog naselja, ukrašavanje njegovih prostorija mozaicima i freskama, zagrijavanje prostorija hipokaustom pokazuju uticaj rimskog građevinarstva i na ove krajeve. Međutim, konstatuje dalje dr Irma Čremošnik, u nešto nepažljivijem načinu gradnje, u manje kvalitetnoj izradi freski, rustičnoj izradi mozaika možemo uočiti elemente koji ovim nalazima daju osobiti kolorit«²⁷.

Baš ovi autohtoni elementi i daju istraživanju ove rimske aglomeracije (koja potiče vjerovatno iz II vijeka nove ere) posebnu naučnu vrijednost. Jedan fragmenat bogato profiliranog korniša (geisona), koji danas služi kao menza u crkvi sv. Ni-

¹⁸ Natpis glasi: AELIA ZORADA H(IC) S(ITA) ANI(NORUM) LX. ZANATIS ET TATTA M(ATRI) B(ENE) M(ERENTI) F(ECERUNT), u W M VIII. str. 105—106. Usporedi i WM IV, str. 258 = CIL III 2766 c, kao i W M II str. 61 = CIL 12800, gdje je Patsch objavio rimske natpise iz Grabovice kraj Nevesinja i Fatnice. Patsch je mislio da ovdje treba očekivati i nove epigrafske nalaze. Već probna iskopavanja na Paniku na lok. Prla gdje je bila gradska nekropola, dala su dva nova natpisa u fragmentima. Na jednom od njih, čini se, spominje se još jedan Elijevac.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Arh. leks. s. v. Panik (u rukopisu).

²¹ Arh. leks. s. v. Kolanjevići (u rukopisu).

²² Rezultati nisu još objavljeni.

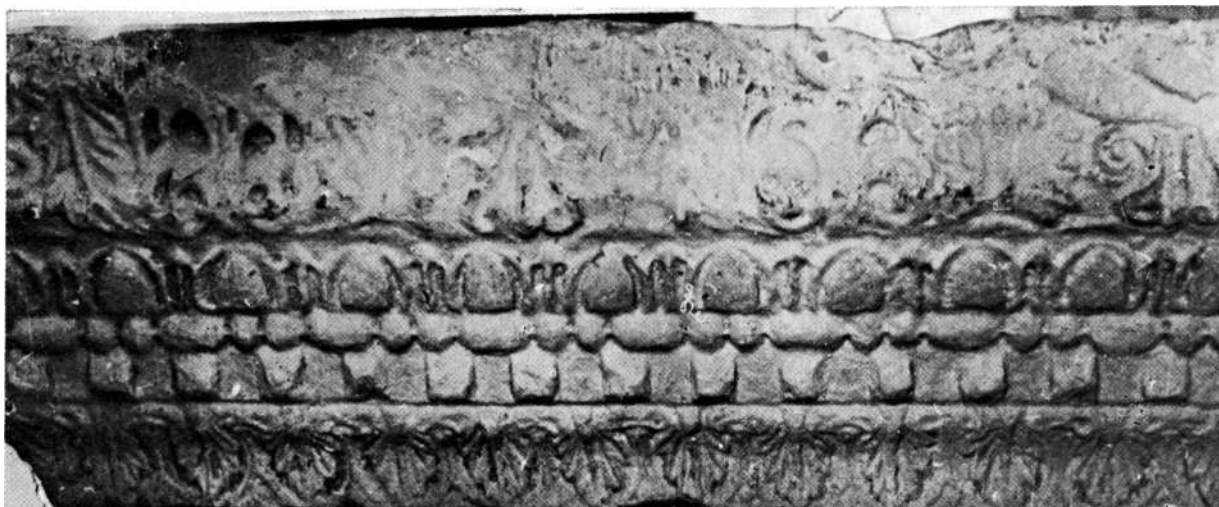
²³ E. Pašalić: Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960., str. 66.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Dr E. Pašalić: Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, u Godišnjaku Ist. društva BiH, god. X, str. 319—320 navodi dosad poznate rimske figline u BiH, kojima treba dodati i ovu.

²⁶ VI. Čorović, Jugosl. ist. časopis 1935, str. 750—751 i Starinar III/2 1923, str. 77. Cf. M. Vego: Naselja, str. 28.

²⁷ Citirano po izvještaju. O antičkim spomenicima u Paniku upor. i dr Irma Čremošnik: Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, u GZM, Arheologija 1960—1961., str. 173—184.; također i Ljubinka Kojić: Nalazi fresaka iz grobnice na Paniku, o. c, str. 185—187. Oba cit. priloga su izašla iz štampe kad je ovaj članak već bio završen i predan redakciji Naših starina.

Sl. 4. Menza iz crkve sv. Nikole na Mistihalju — antički spolij, i to dio korniša (dimenzije duž. 107 cm. vis. 32 cm, šir. 88 cm), vjerojatno potiče sa ruševina rimskog naselja u Paniku.

kole na Mistihalju (Panik) najvjerovatnije potiče iz ovog naselja (sl. 4). Sudeći po ovom arhitektonskom fragmentu, naselje u Paniku, koje se protezalo na nekih 20 ha površine, moralo je imati lijepih zgrada.

Nešto zapadnije od ovog ilirsko-rimskog naselja u Paniku na lokalitetu Mostišće (gdje je i danas prevoz u Miruše)²⁸ bio je u rimsko doba most kojim je prelazila cesta što je iz pravca Trebinja dolazila od Moskog i Skrobotnog pored Vračevice (k. 506) na kojoj se vjerovatno nalazilo neko rimsko utvrđenje²⁹. I danas se na Mostišću u koritu Trebišnjice pod vodom nalazi jedan rimski miljokaz³⁰. To je bio dio ceste Solona—Seodra, koju je dijelom ispitaio prof. Sergejevski i opisao u studiji koja se nalazi u štampi. Negdje oko Skrobotnog jedna se cesta odvajala u pravcu današnje

Bileće. Radimsky je u Skrobotnom našao »raštrka-

²⁸ Tu se nalazi, na lijevoj obali rijeke, lijepa srednjovjekovna nekropola.

²⁹ Radimsky je tu našao fragmenata rimske opeke, Arh. leks. s. v. Vračevica. Nalaz je provjeren.

³⁰ Podatak sam dobio od prof. D. Sergejevskog. Miljokaz se do nedavna vidio u plitkoj vodi, dok nije nizvodno izgrađena manja brana. Trebaće ga prije potapanja izvući iz rijeke.

ne rimske opeke³¹, a u obližnjem Cibrijanu (Vrpolje) »posvuda se udara na temeljne zinove. Prema tome — zaključuje Radimsky — ovdje je stajalo jedno rimsko naselje na putu od Trebinja prema Bileći³². Ovu cestu potvrđuju i Evans³³, i Ballif³⁴, a usvaja je i Pašalić³⁵. Dio njene trase išao je kroz Panik i Čepelicu prema Bileći, područjem buduće akumulacije.

Na lijevoj strani Trebišnjice, nekih 300 m uzvodno od željezničke stanice Dobrićevo—Kosijerevo nalazi se još jedan, i to vrlo značajan, antički spomenik koji svakako treba sačuvati. Radi se o rimskom graničnom natpisu (medaš) iz I stoljeća nove ere. Natpis je uklesan u živu stijenu, a vrlo je važan kao izvor za historiju ovog kraja u doba rimske okupacije³⁶. Natpis treba prenijeti u muzej u Nikšić, jer leži na teritoriju NR Crne Gore.

³¹ Arh. leks. s. v. Skrobotno (u rukopisu).

³² Arh. leks. s. v. Cibrijan (u rukopisu).

³³ Evans: *Antiquarian Researches in Illyricum*, I—IV, str. 94—100. Cf. Pašalić: *Antička naselja*, str. 76.

³⁴ Ph. Ballif: *Romische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1893, str. 38. Cf. Pašalić, o. c., str. 76.

³⁵ o. c. str. 64.

³⁶ Natpis je obradio prof. Sergejevski; rad je u štampi.

III SREDNJOVJEKOVNI SPOMENICI

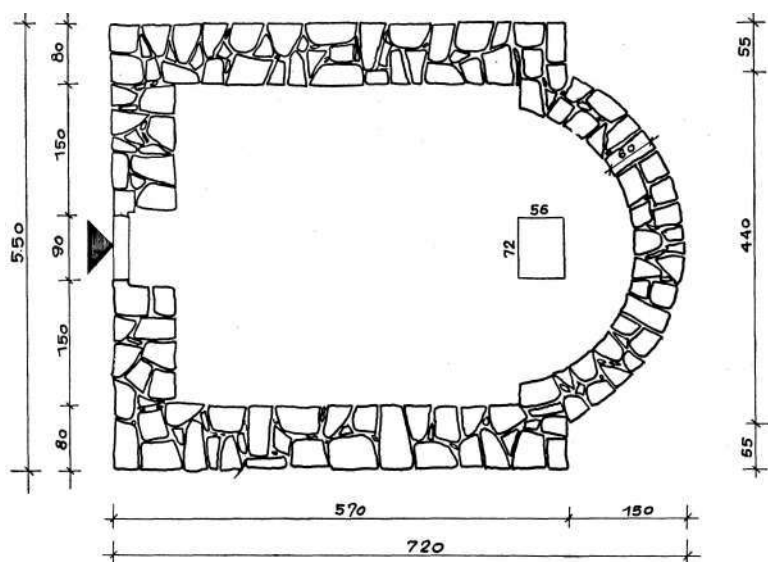
O naseljima iz ovog kraja u srednjem vijeku malo je poznato. Ovo je područje pripadalo srednjovjekovnim župama Rudine, Ljubomir, Vrm i Trebinje³⁷. U ovoj izrazito stočarskoj oblasti naselja su bila dosta rijetka. Mnogo kasnije, francuski poslanik He, kad je ovuda prošao tridestih godina XVII vijeka, nije vidio na cijelom putu od Dubrovnika do Ključa (kod Gacka) ni deset kuća na okupu³⁸. Pa ipak su tragovi života iz srednjeg vijeka u području uz rijeku Trebišnjicu dosta bogati, ali neistraženi, te ih svakako treba sistematski ispitati³⁹. Pored srednjovjekovnih nekropola sa stećcima, o kojima se govori u nastavku ovog članka, u obzir dolaze i spomenute omeđine, čija se tradicija vjerovatno održala do duboko u srednji vijek. Ovdje spominjemo samo srednjovjekovne crkvine sa ruševinama manjih srednjovjekovnih crkava, koje bi svakako trebalo arheološki istražiti.

licu. Oko nje je veća grupa stećaka. U Paniku su još konstatovani i tragovi srednjovjekovnih kuća.

Na groblju Mistihalju (sv. Mihail) u Paniku, pored novije grobljanske crkve sv. Nikole, vide se i ruševine još dviju zgrada. Izgleda da je na jednoj od njih bila stara crkva koju spominje ćirilski natpis iz XVII ili XVIII st. (?), koji je uzidan iznad vrata današnje crkve sv. Nikole. To je vjerovatno bila crkva sv. Mihajla, po kojoj je lokalitet i dobio naziv Mistihalj. U ruševinama druge zgrade na Mistihalju možda se kriju ostaci manastira.

Pokraj samog izvora Trebišnjice na Izvorima nalaze se tragovi crkvice sv. Ružice (po tradiciji), koju također treba istražiti. I uz ovu crkvu nalazi se staro groblje kao i na Mistihalju.

I u selu Orah evidentirane su na groblju ruševine neke crkvice sa ostatkom menze i jednog stupa i stećcima naokolo crkve. Ruševine crkve

Sl. 5. Tlocrt ruševine stare crkve u selu Orah.

Na lokalitetu Crkvina u Paniku vidi se na rimskom supstratu okrugla zgrada pokrivena humusom koja vjerovatno predstavlja grobnu kape-

³⁷ F. Šišić: Letopis Popa Dukljanina XXX, str. 326.

³⁸ J. Dedijer, o. c, str. 772. Cf. i Spomenik Srpske Kralj. Akad. XXXVII, str. 92.

³⁹ Bogatstvo srednjovjekovnih spomenika u dolini Trebišnjice pokazuje da je ovaj kraj u srednjem vijeku ipak bio gušće naseljen nego u tursko doba. Izgleda da se pred Turcima, koji su ovaj kraj zauzeli pred kraj XV vijeka, veći dio starog stanovništva povukao prema zapadu. Isp. J. Dedijer, o. c, str. 775

sv. Petke u Gornjem Selu u Mirušama nisu ugrožene, jer ostaju na samom rubu buduće akumulacije. U groblju oko ove crkve postoje i dva stećka sa natpisom, ali oni nisu neposredno ugroženi. Iako je prilikom sistematskog rekognosciranja terena ekipa snimila i fotografirala sve ove objekte, ipak takva dokumentacija nije ni dovoljna ni putpuna, jer se zasniva samo na površinskim elementima. Iskopavanje ovih crkvice i ostalih srednjovjekovnih spomenika mnogo bi doprinijelo upoznavanju života u ovom kraju u srednjem vijeku, o čemu imamo vrlo malo podataka.

IV ZAŠTITA SPOMENIKA

Potapanjem ovog područja svi navedeni spomenici došli bi pod vodu i tako propali za našu kulturu i nauku. To bi svakako bila velika šteta, koja se ne bi mogla ničim popraviti ni opravdati. Vjerujemo da niko ne bi mogao preuzeti na sebe toliku odgovornost pred našim društvom. Zato smatramo da je naučno ispitivanje ovog kulturnog blaga potpuno opravdano i da je to jedino moguće rješenje. Sasvim je jasno da pri tome ne moraju biti istraženi i prekopani svi tumuli ili grobovi (ili ostali objekti), ali im broj mora biti toliki, da se dobije potpuni uvid u razvoj materijalnog i kulturnog života ovog kraja u toku historije. Istraživanja se moraju obaviti prije potapanja i ne smiju se odgađati za neku kasniju priliku, kada se jezero bude praznilo zbog čišćenja, jer bi taloženje mulja u jezeru izbrisalo ionako slabe tragove nekih objekata. Uticajem vode bili bi uništeni ostaci fresaka i mozaika pod plitkim ruševinama u Paniku, a isto tako i sadržaj pojedinih grobova. Podvlačimo da su ova arheološka istraživanja potrebna, kako sa stanovišta spasavanja samih spomenika kulture, tako i zbog značaja koji ovi spomenici predstavljaju za našu nauku i kulturu.

Da bi se spasio bar jedan dio materijala i podataka koje u sebi kriju arheološki spomenici ovoga područja, komisija stručnjaka evidentirala je ove spomenike i predložila investitoru slijedeće zaštitne mjere:

I) Prethistorijska nalazišta:

- 1) Iskopavanje omeđina u suhozidu na lok. Ljubić i Ružić-njive u Čepelici sa tehničkim snimanjem i kompletnom dokumentacijom u iznosu od dinara 250.000;
- 2) Detaljan pregled, geodetske i foto-snimke svih naselja u suhozidu, sa izradom plana za svako naselje posebno i kartiranje svih naselja na jednoj karti u iznosu od dinara 300.000;
- 3) Na svakoj od evidentiranih prethistorijskih nekropola izvršiti iskopavanje jednog do dva tumula, sa izradom potpune dokumentacije u iznosu od dinara 970.000;

Svega je za zaštitne zahvate na brojnim prethistorijskim objektima predviđena svota od dinara 1,520.000.

II Antička nalazišta:

- 1) Istraživanja rimskog naselja na Paniku dinara 4,000.000;

- 2) Ispitivanja ilirsko-rimskog naselja u Pribojni u Mirušama u iznosu od dinara 300.000;
- 3) Prenos rimskog natpisa kod Kosijereva u iznosu od Din. 50.000;
- 4) Prenos antičkog geisona iz crkve sv. Nikole u Paniku u Trebinje u iznosu od Din 50.000;

Ukupno je za sva antička ispitivanja predložena svota od dinara 4,400.000.

III Srednjovjekovne crkvine:

- 1) Otkopavanje i snimanje ruševina na Mistihalju dinara 200.000;
- 2) Otkopavanje crkvine u Orahu din. 90.000;
- 3) Ispitivanje crkvine na izvoru Trebišnjice dinara 50.000;

Za iskopavanje srednjovjekovnih arheoloških objekata (ne računajući istraživanja i spasavanje stećaka) predviđa se svota od dinara 340.000.

Ukupna svota koju je ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH u svojstvu stručne komisije HE Trebišnica predložila za sve arheološke zaštitne zahvate u bazenu Trebišnjice iznosi ukupno 6,260.000 dinara. U ova sredstva nisu uračunati troškovi za proučavanje i spasavanje stećaka, o čemu se govori niže.

U gornja sredstva uračunati su svi troškovi za nekvalificiranu radnu snagu na iskopavanjima, za dnevnice i honorare stručnjaka kao i za prenos pokretnog materijala u muzeje. O eventualnim nepokretnim spomenicima sa rimskog naselja u Paniku zasad se još ne može ništa konkretno predviđati. Ukoliko se kopanjem ovog naselja naiđe na značajnije arhitektonske spomenike, trebalo bi ih in situ konzervirati, i tek tako konzervirane potopiti da bi bili otporni prema vodi. U tom slučaju bilo bi potrebno osigurati još i izvjesna naknadna finansijska sredstva. Jedino u slučaju sretnog otkrića nekog spomenika posebne vrijednosti predviđamo i njegov prenos izvan budućeg jezera. To isto vrijedi i za eventualne značajnije nalaze na ostalom području buduće akumulacije. Gore predviđena finansijska sredstva mogla bi se podijeliti u četiri obroka, tako da bi godišnje iznosila nešto više od 1,500.000 dinara.

U poređenju sa kulturnom i naučnom vrijednošću dobara koja će voda potapanjem u jezeru zauvijek uništiti, ovaj minimalni zahtjev arheologa predstavlja upravo neznatnu sumu. Ako spomenike iz doline Trebišnjice potopimo neistražene, zauvijek gubimo mogućnost da ih ispitamo. A to bi, po našem mišljenju, bila nenadoknadiva šteta.

MONUMENTS ARCHÉOLOGIQUES DANS LA VALLÉE DE LA TREBISNJICA

Dans la grande action de l'édification de notre pays, de son industrialisation et électrification, on construit aussi un grand système hydroénergétique dans la vallée de la Trebisnjica en Herzégovine. La vallée karstique de cette rivière est riche autant en monuments archéologiques qu'en anorages de culture nationale d'une remarquable valeur scientifique et artistique. L'auteur propose des mesures de protection nécessaires à entreprendre pour sauver le riche fonds archéologique contre l'immersion ou bien pour l'étudier scientifiquement. D'abord on donne un compte — rendu des monuments archéologiques suivant les époques. Des monuments préhistoriques appartiennent aux Illyriens. Ce sont de nombreuses nécropoles illyriennes. Rien que dans la région du futur lac de barrage, au sud de Bileca, plus de 200 tumulus funéraires convertis de cailloux — dont quelques grands tumulus ayant un diamètre de plus de 30 m et la hauteur de 3 à 4 mètres — seront submergés. Aux monuments préhistoriques appartiennent probablement aussi de nombreuses habitations en pierres sèches. Il s'agit des ensembles entiers de construction dont la caractéristique fondamentale est de maçonner sans employer le mortier, technique caractéristique des Illyriens avant l'occupation romaine. L'auteur estime qu'il est très probable que, dans cette région pierreuse de karst, la tradition de construire ainsi des habitations s'est maintenue jusqu'au moyen âge. Autant qu'il s'agit des habitations illyriennes, ce seraient les premières maisons illyriennes connues qui eussent été encore partiellement habitées même à l'époque des Romains. Très mal connues sont aussi des habitations slaves (et valaques). C'est pourquoi ces murs en pierres sèches représentent une grande valeur, au sens scientifique, et on devrait les faire déterrer en partie et les examiner systématiquement avant la submersion. On a constaté l'existence de 11 localités avec de telles habitations.

Quant aux monuments antiques, à côté des vestiges de quelques villas rusticas romaines et d'une briqueterie (figlina), les plus remarquables en sont les restes d'une grande habitation romaine à Panik, d'où provient probablement aussi un fragment richement profilé d'une corniche (Voir fig. 4). De Dobričevo, non loin de là, provient une épithaphe aux noms épichoriens publiée par Patsch dans *W M VIII*, pp. 105—106.¹⁹ Des recherches plus récentes ont encore découvert deux épithaphes en fragments, provenant

de Panik. A juger d'après le gentilice Aelia, cette région a obtenu le droit de cité romaine au temps d'Adrien ou d'Antonin le Pieux. Cependant, le pouvoir romain s'y est consolidé même au IIe siècle avant notre ère, après la victoire remportée sur les tribus illyriennes des Pleraei et Vardei. C'est alors que les Romains pratiquèrent ici une route dont témoignent aussi des bornes milliaires. C'est une partie de la route Narona — Scodra qui traversait un pont sur la Trebisnjica, à Panik. Près de Skrobotno, un embranchement de cette route se dirigeait vers Bileca. Des déterrements d'essai ont démontré le bien — fondé scientifique de la fouille de ces habitations du IIIe siècle de notre ère qui s'étendaient sur une superficie de 20 ha environ. La manière de construire des murs, l'action d'orner des pièces de mosaïques et de fresques, le chauffage des chambres au moyen de l'hypocauste montrent l'influence de l'architecture romaine sur ces régions même, où d'ailleurs la tradition locale s'est maintenue, plus ou moins complètement, durant toute la domination romaine. Ce sont justement ces éléments autochtones, se manifestant dans l'exécution rustique des fresques et mosaïques, ainsi que dans la façon moins soignée de cette agglomération romaine et illyrienne une particulière valeur scientifique. Parmi les monuments antiques, par son importance se signale aussi une inscription de borne en lation du Ier siècle de notre ère, près de Kosijerovo. Cette inscription et le susdit fragment de corniche devraient être transférés aux musées des habitations romaines de Panik et les autres monuments antiques — bien examinés avant leur submersion.

Entre autres monuments slaves médiévaux, à côté des belles nécropoles aux stéxchaks, se signalent des ruines des petites églises slaves (à la source de la Trebisnjica, à Mistihalj et à Grkvina de Panik, dans le village Orah — Voir fig. 5). Il faudrait probablement y ajouter, du moins en partie, les susdites habitations en pierres sèches.

Enfin, l'auteur présente des calculs préalables avec des données sur les frais de coût prévus pour l'examen et sauvetage des monuments archéologiques du domaine du lac de barrage »Graincarevo«. Ces supputations sont établies par des experts après une enquête de commission de la région entière, puis elles sont soumises avec recommandation à l'investisseur de la centrale hydro-électrique »Trebišnjica« à Trebinje.

ARCHEOLOGICAL MONUMENTS IN THE VALLEY OF TREBISNJICA

Large and very important power plant system is building in the valley of the river Trebisnjica in Herzegovine. The valley is very rich both in archeological and cultural monuments of great value. The author suggests some measures to protect them from their destruction. At first he gives a short survey of archeological monuments from various epochs. Prehistoric monuments belong to the Illyric tribes (numerous Illyric necropolises) Only on the ground which is going to be overflowed there are over 200 tumuli of a special kind of stone, among them a few with diameter about 30 and high about 3—4 metres. Probably among the monuments from the prehistoric period there are numerous settlements built without mortar, the technique which was used by the Illyric tribes before the Roman occupation. The author believes that the tradition of such settlements was preserved until the Middle Ages, if they belonged to the Illyric tribes and if they were their settlements, they would be first Illyric houses partly settled in the Roman time. We know almost nothing about the mediaeval Slav settlements. Therefore these houses built without mortar are very interesting and very precious; so they must be partly dug out and investigated before the power plant is not finished. We can find such settlements on eleven places.

Among antique monuments and traces of several Roman rustic villas and a brickyard, the most important are remains of a large settlement at Panik, from where we have a rich fragment of geison (picture 4). There is an epitaph with names from the neighbouring Monastery Dobricevo which was published by Patsceh in M VIII, page 105—106 (19). During the last investigation two epitaphs in fragments have been found at Panik. In the second century before new era,

the Romans had conquered the Illyric tribes. After that they had built a road with milestones. It was a part of the road between Naronna and Scodra which had a bridge over the river Trebisnjica at Panik. One side of the road led from Skroibotno to Bileca. The latest excavation has shown us that this settlement from the third century before new era must be investigated carefully. It was spread on the space of 20 ha. Influence of the Roman architecture was great indeed. It can be seen in the way of wall building, ornamentations with mosaics and frescoes and the way of room heating. Still the homeland architecture was kept during the whole Roman occupation. These elements give a special scientific value to study and investigate this Roman — Illyric agglomeration. A boundary stone with an interesting inscription in Latin language from the first century of our era at Kosijerovo is one of the more important antique monuments also. This inscription and the above-mentioned fragment of geison should be placed in museums, while the Roman settlement at Panik and other antique monuments need to be investigated well before the flood.

In this region there are several Slavonic monuments from Middle Ages: many nice necropolises with tombstones, then ruins of small Slavonic churches (on the source of the river Trebisnjica, at Panik and Mistihalji, Crkvina and the village Orah — picture 5). Settlements built without mortar belong probably to mediaeval monuments also. At the end of the article the author writes about financial costs provided for the future artificial lake and dam »Grancarevo«. This expert estimate and recommendation is given to the investor of the power-plant system »Trebisnjica« at Trebinje.